

EGY ELFELEDETT MAGYAR FERENCES PASSIÓJÁRÓL VALLÁSI PROBLÉMÁK AZ ARANY HORDÁBAN

A nyugati keresztény térítés a Magyar Királyságtól keletre levő területek nem keresztény népei között a 13. század első felében kezdődött. A 2016-ban létrehozásának nyolcszázadik évfordulóját ünneplő Domonkos-rend első nagy külső vállalkozása a kunok közé vezette tagjait,¹ akik előbb, az 1220-as években a dél-orosz steppén élő nomádok között jelentek meg térítési szándékkal,² a következő vállalkozásuk pedig a keleten maradt magyarok felkeresése volt az 1230-as években.³ Ennek a

* A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Bár az 1216-ban megalapított rendnek már a legkorábbi időkben két apostoli célja volt („prédikálás és a lelkek megmentése”), kezdetben az aktív térítői tevékenysége valójában Európa keresztény területeire korlátozódott, vagyis szerzetesei az albigenes eretnekek területeire mentek, és azokat szólították fel, hogy hagyják el eretnek nézeteiket és fogadják el a római egyház tanításait. Tehát ezek ún. belső misszióknak tekinthetők. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az 1230-as években rögzített hagyományban megjelenik, hogy már Domonkos (megh. 1221-ben) maga szeretett volna a kunok között téríteni. Ennek ellenére a Budán a rend élére megválasztott Humbertus de Romanus (1254–1263) volt az első, aki egyértelműen sürgette a világ minden barbárja és népe (*barbaris et gentibus universis*) közé Jézus Krisztus nevének elvételét. VOSE, R.: *Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon*. Cambridge 2009, 21–59.

² A Magyar Királyságbeli domonkosok kunok közötti missziójára: PFEIFFER, N.: *Die Ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tartarenverwüstung 1241–1242*. Zürich 1913, 75–92; ALTANER, B.: *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts: Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters*. Habelschwerdt 1924, 141–148; SZOVÁK K.: „A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában”. in *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. Szerk. BARNÁ G. Szeged 2016, 115–126; FERENT, I.: *Cumanii și episcopia lor*. Blaj 1931, 115–152; MAKKAJ L.: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Debrecen 1936; SPINEI, V.: „The Cuman bishopric – genesis and evolution”. in *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. by FL. CURTA. Leiden–Boston 2008, 413–456.

³ Az 1230-as években négy, a keleti magyarok közé indult domonkos csoportról van tudomásunk: 1. Az 1230-as évek elején (talán 1232-ben) négy domonkos, köztük az egyedülként visszatérő Ottó indult útnak. 2. Ezt követően került sor újabb négy társuk (köztük Gerhardus és Julianus) útjára, melynek során 1236-ban a Volga mentén megtalálták a keleten maradt magyarokat. 3. Míg Julianus Rómában tartózkodott, 1237 tavaszán ismét négy rendbeli társa indult útnak, de ők már nem jutottak egy el a magyarok Volga menti lakhe-

folyamatnak a mongolok nyugati hadjárata vetett véget. Azonban alig néhány évtizeddel a magyar történeti hagyományban tatárjárásként ismert mongol hadjárat 1242-es vége után újból térítők jelentek meg az ekkor már a Dzsocsi *ulusz*hoz, vagyis az Arany Hordához tartozó délorosz steppei területeken. Ebben az időben egy másik koldulórend tagjai, a ferencesek vették át a domonkosok helyét. A Mongol Birodalom területén tevékenykedő ferencesekre az első biztos adatunk 1278-ból származik.⁴ És bár csak elszórt információk vannak, azokból úgy tűnik, hogy egyre többen vettek részt a Magyar Királyságból az Északi Tatár Vikariátus (*Vicaria Tartariae Aquilonaris*) – ahogy az Arany Horda területén levő missziós tartományt nevezték – kiépítésében. A 13–14. századi forrásaink többször is említést tesznek a magyar ferencesek nyelvtudásáról.⁵ Pontosabban arról írnak, hogy gyorsan és könnyen elsajátítják a térítéshez szükséges nyelvet, ami nagy valószínűséggel a délorosz steppe lingua francája, azaz a kipcsak török nyelvágba tartozó kun volt. A magyarok e téren való előnye két tényezővel is magyarázható: egyrészt a magyar és török nyelvek tipológia hasonlóságával, másrészt pedig a Magyar Királyságba beköltöző kunoknak köszönhetően a közöttük tevékenykedő fráterek már jártasságot szerezhettek a nyelvben.

lyéig. 4. Végül 1237 tavaszán-nyarán ismét útnak indult Julianus néhány társával, de a mongol hódítás miatt kénytelenek voltak visszafordulni. BENDEFY L.: „Ottó testvér 1231–1234 évi utazása”. *Földrajzi Közlemények* 65/8–10 (1937), 211–224; UÖ.: *Kéziratok kútfők Fr. Julianus utazásáról. Richardus beszámolója és Julianus levelei*. Budapest 1943; GYÖRFFY Gy.: *Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta GYÖRFFY Gy. Ford. GYÖRFFY Gy. és Gy. RUITZ I.* Budapest 1986, 7–57; DÖRRIE, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen : die Missionsreisen des Fr. Julianus, O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*. Göttingen 1956, 125–182; HAUTALA, R.: „Early Hungarian Information on the Beginning of the Western Campaign of Batu (1235–1242)”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/2 (2016), 183–199.

⁴ Ez is magyar vonatkozású adat: III. Miklós pápa (1277–1280) arra utasította a Magyar Királyságba kinevezett legátusát, hogy vizsgálja meg a milikói püspökség helyzetét. Ugyanazon az október 7-i napon a pápa a ferencesek magyarországi provinciálisának is levelet ír, melyben utasítja, hogy küldjön a szerzetesei közül a kumánok tartományába. (THEINER, A.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I. (1216–1352) Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. THEINER. Romae 1859, 337).

⁵ BIHL, M.–MOULE, A. C.: „De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323”. *Archivum Franciscanum Historicum* 16 (1923), 89–112, a vonatkozó rész 109; BIHL, M.–MOULE, A. C.: „Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. Textus trium novorum documentorum e Tartaria Aquilonari an. 1314–1322”. *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924), 55–71, a vonatkozó rész 67; BENDEFY, L.: „Fontes authentici itinera fr. Iuliani (1235–1238) illustrantes”. *Archivum Europaeae Centro-Orientalis* 3 (1937), 1–52, a vonatkozó rész 48.

Jelen tanulmány főszereplője a ferences Váradi István. Bár róla, pontosabban vértanúságáról egy hosszabb szenvedéstörténet is fennmaradt, mégis kevésbé ismert, mint például társa, Magyar Iohanca fráter.⁶ István szenvedéstörténetének egy hosszabb változata⁷ az 1360/1370-es években írt ferences krónikában „A kisebb rend 24 generálásának krónikájában” (*Chronica viginti quattuor generalium ordinis minorum*) maradt fent.⁸ A krónikát ma többnyire Sarranti Arnoldhoz kötik, noha egyetlen kéziratban sem szerepel szerzőként a neve. A mű maga tulajdonképpen a ferences rend története alapításától Leonard Giffoni általános rendfőnök (1374–1378) koráig.⁹

A krónikában olvasható részlet viszonylag hosszan számol be a magyarországi Váradról származó István szenvedéstörténetéről (...*Stephani de Hungaria de civitate Narodin oriundi...*).¹⁰ A forrás elején szereplő dátum szerint a ferences szerzetes 1334. április havának 22. napján halt meg (...*anno Domini MCCCXXXIV, XXII. die mensis Aprilis...*),¹¹ ami 1334-ben pénteki napra esett, a forrásban máshol azonban már szombat, Szent György napja (...*sabbato, in festo sancti Georgii Martyris...*) olvasható, ez pedig április 23-a.¹² Persze az is lehet, hogy valóban 22-én halt meg,

⁶ Iohanca levelét ld. BIHL–MOULE, *Tria nova*, 65–70; BENDEFY, *Fontes*, 47–50.

⁷ Egy rövidebb változat, feltehetően az eredeti kivonata olvasható a ferences Iohannes de Vitoduranus krónikájában is, amely azonban inkább a testvér szenvedésére és a csodákra összpontosít, és nem tartalmaz annyi történeti szempontból lényeges adatot, mint a hosszabb változat. (*Die Chronik Johans von Winterthur*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova series 3.) Ed. F. BAETHGEN–C. BRUN. Berlin 1924. 147–149). A lényeges eltérésekre utalni fogok.

⁸ „Chronica XXIV Generalium Ordinis Fratrum Minorum”. in *Analecta Franciscana ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia*. Tom. III. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae. Ad Claras Aquas (Quaracchi), prope Florentiam 1897, 515–524; magyar fordítását ld. BÖLCSKEY Ö.: „Váradi István magyar ferencendi áldozópap vértanúsága a tatárok városában, Bakcsi-Szarájban, 1334-ben”. *Ferences Közlöny* 8 (1928), 80–83, 113–116, 144–146; az angol fordítását ld. ARNALD OF SARRANT: *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor [1369–1374]*. English Trans. by N. MUSCAT OFM. Malta 2010, 695–708. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza a Waddingnál olvasható is (WADDING, L.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Tom. VII. (1323–1346). Romae 1733², 159–166).

⁹ A krónika jelentős része 1369 előtt elkészülhetett, de mivel megemlíti egy bíboros, Limoges-i Gulielmus nevét is (*Chronica* 575; SARRANT, *i.m.* 775), aki 1374-ben halt meg, így erre az évre teszik a befejezését (MUSCAT, *i.m.* 7–8).

¹⁰ Vitoduranusnál: *frater Minor, nomine Stephanus, de Ungaria oriundus* (*Die Chronik*, 147).

¹¹ Vitoduranusnál: *Passus est autem anno Domini MCCCXXXIII sub Osbosecho imperatore Tartarorum XI. kalendas Aprilis* (*Die Chronik*, 149), azaz 1334. március 22-én halt meg.

¹² „...szombaton, azaz szent György vértanú napján...” (*Chronica* 515, 522; BÖLCSKEY, *i.m.* 80, 145; SARRANT, *i.m.* 695, 705). Bár vannak országok, köztük Magyarország is, ahol Szent György napja április 24-re esik, számos más országban a szent ünnepe április 23-a. Nemcsak a szöveg maga említi konkrétan a szombatot, de az események belső kronológiája szerint is szombaton halt meg István. A 14. században használt Julián-naptár alapján pedig április 23-a esik szombatra.

de halálát a vértanúsága miatt tették át az ugyancsak mártírhalált halt Szent György napjára. István „a nagy királynak, a tartárok északi birodalmának császáranak, Özbegnek a városában, Szarájban halt meg.”¹³

A következőkben röviden ismertetem a forrásban leírt tíz nap történetét. A mindössze 25 éves frátert¹⁴ (nem tudni, hogy milyen vétkes miatt) a ferencesek büntetésből a Szarájtól 3 mérföldnyire levő Szent János-kolostorba zárták, ahonnan azonban kiszabadult, ezért a Krím félszigeten levő kaffai házukba akarták vinni, ahol jobban tudták volna őrizni, de István ismét megszökött, és Szarájba ment. Útközben találkozott egy szaracén, azaz muszlim ismerőseivel, és kijelentette neki, hogy muszlim akar lenni. Így az a kádihoz vitte, aki előtt István megerősítette elhatározását (*Volo effici Saracenus*). Másnap, pénteken a mecsetbe vitték, ahol az összegyűlt muszlimok előtt megtagadta korábbi hitét, és tanúságot tett az iszlám mellett. István azonban még aznap megbánta áttérését, így örömmel fogadta a szaraji ferencesek küldöncét, akin keresztül azok arra kérték, hogy térjen vissza a rendbe és a keresztény vallásra. Miután szombaton megegyeztek, vasárnap a fráter meggyónt a szaraji kolostor cseh gárdiánjának, Henriknek (*Henricus de Bohemia Guardianus*), majd hétfőn a reggeli ima idején ismét elment a mecsetbe, ahol hitet tett Krisztus törvényei mellett és az iszlám törvényeit, valamint Mohamedet szidalmazta: „a ti törvényetek hamis és gonosz, Mohamed álproféta és csaló volt” (*legem vestram falsam et iniquam et Machometum pseudopphetam et deceptorem fuisse comprobavi*). Ezek után a muszlimok hétfőtől szombatig különféle módon kínozták és próbálták megölni a ferencset, aki azonban különböző csodák következtében szombatig, azaz Szent György napjáig kitartott, amikor is végül meghalt, testét pedig elégették.¹⁵

István csak vázlatosan ismertetett, némiképp naiv szenvedéstörténete azonban tartalmaz olyan információkat, amelyek történeti szempontból figyelemre méltók. Így említést tesz három olyan helyről is, ahol a ferenceseknek házuk volt: Szarájban, Szaráj mellett (itt egy Szent Jánosról elnevezett kolostoruk volt) és Kaffában.¹⁶ Ezeknek a kolostoroknak a létét más ferences források is megerősítik.¹⁷ Kiderül, hogy a

¹³ *in civitate Saray imperii magni regis Osbeth, imperatoris Tartarorum* (*Chronica* 515; BÖLCSKEY, *i.m.* 80; SARRANT, *i.m.* 695).

¹⁴ *Chronica*, 519; BÖLCSKEY, *i.m.* 113; SARRANT, *i.m.* 700.

¹⁵ *Chronica*, 515–524; BÖLCSKEY, *i.m.* 80–83, 113–116, 144–146; SARRANT, *i.m.* 695–708.

¹⁶ *Chronica*, 515; BÖLCSKEY, *i.m.* 80; SARRANT, *i.m.* 696.

¹⁷ Kaffában két, Szarájban és Szaráj közelében pedig egy-egy házuk volt. Ezekre ld. GOLUBOVICH, G.: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell’ Oriente francescano*. Tomo II: Addenda al sec. XIII e Fonti pel sec. XIV. Con tre carte geografiche dell’ Oriente Francese del Secoli XIII–XIV. Quaracchi presso Firenze 1913, 266–267. A Codex Cumanicus egy részét a Szaráj közeli Szent János-kolostorhoz kötik. Erre ld. BANG, W.: „Über die Herkunft des Codex Cumanicus”. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1913, 244–245; DRIMBA, V.: „Sur la datation de la première

szaraji kolostor gvárdiánja a cseh Henrik, valamint az is, hogy az etnikailag sokszínű városban éltek más keresztények is, így olyan örmények, akik ekkor a római egyház hívei voltak, azaz elfogadták az uniót.¹⁸ Vannak még szakadárnak nevezett keresztények (*mulier christiana, quamvis schismatica*),¹⁹ akik talán a Kelet egyházának hívei (nesztoriánusok), örmények vagy az ortodox egyház hívei lehetettek, valamint zsidók (*Iudaei*) is.²⁰

A következő, amire szeretném felhívni a figyelmet: úgy tűnik, hogy a városban valamiféle status quo volt a két vallás hívei, tudniillik a muszlimok és a keresztények között, amit nem szívesen törtek meg. A történet szerint a keresztények attól féltek, hogy a muszlimok lerombolják templomaikat, ha kiderül, hogy István visszakozott.²¹ Tehát lehetett e téren tapasztalatuk.²² Ugyanakkor a muszlimok kádija is tartott a ferences kivégzésének következményeitől, és bár alaposan megkínóztatta a ferencset, az azonban csodák közepette túlélte a kínzásokat. Ezért a kádi két alkalommal is megkereste a város elöljáróját, hogy tanácsot, ill. engedélyt kérjen a ferences sorsát illetően. A város elöljárója azonban nem akart beavatkozni az ügybe.²³ Ez alapján

partie du Codex Cumanicus”. *Oriens* 27/28 (1981), 388–404; GYÖRFFY Gy.: „A Codex Cumanicus keletkezésének történetéhez”. in *A magyarság keleti elemei*. Budapest [1942] 1990, 220–241, a vonatkozó rész 229–230, 239–241; LIGETI L.: *A Codex Cumanicus mai kérdései*. Keleti értekezések 1. Budapest 1985, 8, 46–48. A ferences források szerint a kolostorban volt eltemetve egy ideig az Arany Horda egyik keresztény hitre tért uralkodója is, akit a forrás Ioannesnak nevez (*Chronica*, 456; SARRANT, *i.m.* 616–617 – az angol fordítás pontatlan).

¹⁸ „...egy ájtatos örmény asszony, aki a testvéreket nagyon szerette és a római egyház híve volt” (... *quaedam domina devota Armena, amica maxima fratrum et Ecclesiae Romanae fidelis*) (*Chronica*, 517; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 698). Ez talán az örmény és a római egyház 1199-ben történt uniójára utal.

¹⁹ Ennek a szakadár keresztény asszonynak a fia meggyógyult azon a helyen, ahol a mártír testét elégették (*Chronica*, 523; BÖLCSKEY, *i.m.* 146; SARRANT, *i.m.* 707). Vö. Vitoduranus, akinél egy örmény férfi fiáról olvashatjuk ugyanezt: *In eodem loco filius unius Armeni liberatus est a quadam gravi infirmitate* (*Die Chronik*, 149).

²⁰ *Chronica*, 523; BÖLCSKEY, *i.m.* 146; SARRANT, *i.m.* 707. A Vitoduranusnál olvasható változatban a városban a muszlimok (*Sarraceni*) és nyugati (*Latini*) keresztények mellett görögök (*Greci*) és örmények (*Armeni*) éltek (*Die Chronik*, 149).

²¹ *Chronica*, 518; BÖLCSKEY, *i.m.* 82; SARRANT, *i.m.* 699.

²² A Krím félszigeti Szolkát városából (ma Starij Krim, Eski Qırım) van adatunk arra, hogy a két vallás közötti viták során a muszlimok nemcsak a keresztény templomot rombolták le, de a harangot is szétverték (GOLUBOVICH, *i.m.* 444). A harang használata gyakran okozhatott feszültséget, erre utal több forrásunk is (KOVÁCS SZ.: „A ferencesek és Jajlak katun”. in *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szerk. MALÉTH Á.–TÓBER M. Szeged 2015, 151–162, a vonatkozó rész a 155. oldal 31. jegyzet).

²³ A forrás azzal magyarázza a kádi vonakodását a ferences megöletésétől, hogy megijedt a csodák miatt. A város elöljárója pedig előbb azt mondta, hogy mivel a kádi tudta nélkül tette muszlimmá a szerzetest, így tudta nélkül ki is végezheti. Másodszor pedig azzal maradt

tehát úgy tűnik, hogy a muszlim Özbeg (1312–1341) birodalmában még élt annak a ferencesek védelmére vonatkozó rendelkezésnek a hatálya, amit a kán 20 évvel korábban, 1314. március 20-án a ferenceseknek adott jarlikja tartalmaz.²⁴ Ezt bizonyíthatja, hogy a muszlimok ugyan kivégezték a ferencset, de a forrás arról nem tesz említést, hogy ez egy általános keresztények elleni megmozduláshoz vezetett volna.

Ugyanakkor, ha István történetét párhuzamba állítjuk más ferencesek beszámolóival, első pillantásra némi ellentmondást fedezhetünk fel. Az egyik ilyen Iohanca testvér 1320-ban, Baskíriából írt levelében olvasható. Baskíriában a magyar Iohanca és az angol Willelmus a muszlim hittudósokkal vitatkozva nemcsak azt állították, hogy az ő törvényük, vagyis a vallásuk „üres és elvetemült” (*eorum legem friuolam et prophanam*), de azt is, hogy a Korán „az ördögtől való” (*legem esse diabolicam*). Mind ezért ők is börtönbe kerültek, ahol meggyötörték őket, de mivel a „szaracénok” félték a tatároktól, nem merték megölni a ferenceseket.²⁵ Hasonló a hispániai Paschalis de Victoria esete is. Ő 1333-ban indult térítő útjára az egykori Mongol Birodalom egy másik utódállamába, a Közép-Ázsiában levő Csagatáj uluszba. Útja során egy évig Szarájban tartózkodott, hogy megtanulja a kunok nyelvét és az ujjur írást. Meg is említi, hogy a városban egy évvel korábban kivégeztek egy István nevű testvért. Majd miután továbbindult az Arany Hordával szomszédos Csagatáj uluszba, kénytelen volt útját megszakítani és az Arany Horda határvidékén levő Ürgencs városában várakozni, ahol 25 napon keresztül vitatkozott a mecset lépcsőjén a muszlimokkal „isten dolgokról és az ő Alkoranuk hamisságáról és tanításairól”. Az 1338 augusztusában a Csagatáj ulusz egyik központjából, Almalikból írt levele szerint ugyan őt is „két napig kövel dobálták, arcát és lábait tűzzel égették, szakállát kitépték”, de élve úszta meg az ügyet, és továbbutazhatott Almalikba,²⁶ ahol 1339-ben végül ő maga is elérte az annyira áhított vértanúhalált.²⁷ Tehát mind a négy ferences az iszlám tanításai és Mohamed ellen prédikált. Ezért, valamint a hitehagyásért halál

távol az ügytől, hogy tart a „frankok”, azaz a nyugati keresztények átkaitól. Mindkét alkalommal hangsúlyozta, hogy nem akar beavatkozni az ügybe (*Chronica*, 520, 521; BÖLCSKEY, *i.m.* 115, 144; SARRANT, *i.m.* 702, 704).

²⁴ BIHL–MOULE, *Tria nova*, 65; HAUTALA, R.: „Jarlyk chana Uzbeka franciskancam Zolotoj Ordy 1314 goda: latinskij tekst, russkij perevod i kommentarii”. *Zolotoordynskoe obozrenie. Golden Horde Review* 3 (5) (2014), 31–48.

²⁵ Iohanca még hozzáteszi, hogy azért félték a tatároktól, mert azok „a keresztényeket szeretik, és azokat [szaracénokat – Moule] gyűlölik és üldözik” (BIHL–MOULE, *Tria nova*, 68; BENDEFY, *Fontes*, 49).

²⁶ VAN DEN WYNGAERT, A.: *Sinica franciscana. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Vol. I. Quaracchi–Firenze 1929, 501–506.

²⁷ WYNGAERT, *i.m.* 511, 527.

járt az iszlámban.²⁸ Bár nem a Korán tanításán, hanem hádízok alapján volt így, és általában nem önmagát a hitehagyást büntették halállal, hanem ha az a közösség, illetve a vezetője elleni izgatással is járt.²⁹ A középkorban, különösen azokon a területeken, ahol több vallás hívei éltek egymás mellett, a vallási hovatartozás döntő volt az identitás tekintetében. Ezért ha valaki áttért egy másik vallásra, akkor ezáltal egy másik közösség tagja is lett. A hitehagyást a középkorban a vallási közösségek súlyos bűnnek tekintették, amiért gyakran halálbüntetés járt,³⁰ különösen akkor, ha az illető többször is áttért. A blaszfémia (azaz az isten, illetve a különböző vallások számára fontos személyek, értékek becsmérése) és az áttérések (majd az esetleges visszatérések) feszültséghez vezettek az érintett csoportok között.³¹ Így a büntetések magyarázata részben az, hogy a vezetők igyekeztek az ilyen helyzeteket törvényekkel, rendeletekkel elkerülni.

Mi lehet az oka annak, hogy némelyiküket mégis megmentette a haláltól Özbeg ferenceseknek adott jarlikja, az egyikük azonban meghalt? Ennek magyarázata talán egy 1323-as levélben olvasható, amit a kaffai ferencesek írtak. A levélben szereplő

²⁸ Mohamed szidalmazása az iszlámban olyan blaszfémia, aminek elkövetéséért a klasszikus tanítás szerint halálbüntetés járt. A hitehagyást (*ridda, irtidád*) mind a négy szunnita vallásjogi iskola és a síták is súlyos bűnnek tekintik, de mindegyik lehetővé teszi, hogy a hitehagyó három napon belül megbánja tettét, és visszatérjen az iszlámra, különösen, ha nem muszlimnak született. Ha azonban a hitehagyás Mohamed szidalmazásával jár, akkor nincs lehetőség a megbánásra és a büntetés halál (PETERS, R.: *Crime and Punishment in Islamic Law. Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-First Century*. (Themes in Islamic Law 2.) Cambridge 2005, 64–65, 180.) Iohanca levelében erről is olvashatunk, szerinte a szaracénoknak van egy csoportjuk, a fakírok, akik kardot hordanak, és levágják azokat, akik a törvényük ellen szólnak. Az ellen nincs kifogásuk, ha a keresztények „a mi törvényünket, Krisztust, Máriát és a szenteket ajánlják”, ha nem szidalmazza Mohamedet (BIHL–MOULE, Tria nova, 66; BENDEFY, Fontes, 48).

²⁹ Erre ld. RAHMAN, S.A.: *The Punishment of Apostasy in Islam*. Kuala Lumpur 2006.

³⁰ Erre ld. például X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai és leóni király (1252–1284) törvénygyűjteményének vonatkozó részeit, amelyek szerint a judaizmusra vagy az iszlámra áttért keresztény büntetése halál (*Las Siete Partidas. Underworlds: The Dead, the Criminal, and the Marginalized (Partidas VI and VII)*). Vol. 5. Trans. by S. P. SCOTT. Ed. by R. I. BURNS, S. J. Philadelphia 2001, 1435, 1439–1440.

³¹ Erre példa a 13. századi perzsa történetíró, Dzsúzdzsáni művében (*Tabakát i-Násziri*) olvasható történet, amely szerint Szamarkandban egy a Kelet egyházához tartozó keresztény fiú áttért az iszlámra. A keresztény közösség bepanaszolta a városba érkező magas rangú mongolnak a muszlimokat, hogy azok átédesgetik a gyermekeiket az iszlámra, és attól tartanak, hogy a híveik mind elfordulnak a kereszténységtől. A mongol vezér parancsára előbb különböző kedvezményekkel próbálták meg a fiút visszatéríteni, majd amikor az kitarott az iszlám mellett, kivégezték. A muszlim közösség ekkor Berke kánhoz fordult, aki büntetésből a keresztényeket megölette és templomukat leromboltatta (*Sbornik materialov ot-nosjaščichsja k istorii Zolotoj ordy*. Vol. II: Izvlečenija iz persidskich sočinenij. Tizengauzen, V. G. Moskva–Leningrad 1941, 18).

passzusban részben azzal magyarázzák a korábbi kán, Tokta (1291–1312) két fiának kivégezését apjuk halála után, hogy azok a hatalom megszerzése érdekében elhagyták korábbi keresztény hitüket. A levél ferences írói szerint a mongolok bár pogányok, nagyra becsülik az állhatatosságot a vallásban és a megbízhatatlanság jelének tekintik, ha valaki elhagyja eredeti vallását.³² Nem is lehetett gyakori jelenség a valamikori Mongol Birodalom területén, hogy egy vallás képviselője önként áttért egy másik vallásra (a történet alapján pedig egyértelmű: István meggyőzésből, nem pedig kényszerből lett muszlim).³³ Erre a forrás is utal azzal, hogy sokan kíváncsiak voltak Istvánra, amint elterjedt, „hogy a keresztények egyik nagy papja saracén lett” (*unus magnus sacerdos Christianorum factus est Saracenus*).³⁴ Tehát nem kizárt, hogy az iszlámra áttérő, majd azt megtagadó és ellene prédikáló Istvánt azért merték megölni a hitük megcsúfolása miatt feldühödött muszlimok, mert ők is tudatában voltak annak, hogy a mongolok sem tartják sokra a vallásukat változtatókat, és így büntetlenül vagy komolyabb megtorlás nélkül megúszhatják a kivégzést.

Érdemes kiemelni, hogy István szenvedéstörténete szerint „A tatárok császáranak felesége, aki a görög császár leánya volt, meghalván a nevezett testvér kínoztatását... enni és innivalót küldött neki.”³⁵ Ugyan a feleség neve nem olvasható a forrásban, de bizonyos, hogy Bajalúnról, Özbeg harmadik feleségéről van szó.³⁶ Ő II. Andronikosz Palaiologosz bizánci császár (1282–1332) természetes leánya volt.³⁷ A közép-

³² A levélben nem a kán neve, hanem nemrég elhunyt uralkodó (*inperator nuper defunctus*) olvasható (BIHL–MOULE, *De duabus*, 106–112), ez pedig csak az 1312-ben meghalt Toktára vonatkozhat.

³³ Istvánon kívül mindössze egy ferencesről és két domonkosról van a korszakban tudomásunk. A ferences Jacobus de Pistorio nagy valószínűséggel, míg a két domonkos biztosan az Arany Horda területén tevékenykedett (*Jean XXII (1316–1334). Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et Vatican* par G. MOLLAT. Vol. 13, Paris, 1933, 174, no. 63644, 193, no. 63892; RAYNALDUS, O.: *Annales ecclesiastici*. Tom. XV. (1305–1335) Coloniae Agrippinae 1691, 459, no. 44). Nem kizárt, hogy ugyanezen domonkosok egyikének áttéréséről tudósít Vitoduranus közvetlenül István története után (*Die Chronik*, 149–150).

³⁴ *Chronica* 517; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697.

³⁵ *Chronica* 519–520; BÖLCSKEY, *i.m.* 114; SARRANT, *i.m.* 701.

³⁶ *The Travels of Ibn Battuta, AD 1325–1354*. Vol. II. Trans. with revisions and notes from the Arabic text ed. by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti by H. A. R. GIBB. Cambridge 1962, 488; IBN BATTŪTA: *Voyages*. II. De La Mecque aux steppes russes. Trad. de l'arabe de C. DEFREMERY et B. R. SANGUINETTI (1858). Introduction et notes de S. YÉRASIMOS. Paris 1982, 185.

³⁷ A császár természetes lányát, görög nevén Máriát 1297-ben vagy 1299-ben Toktához adta feleségül (GEORGES PACHYMERES: *Relations historiques*. III. Livres VII–IX. Éd., Trad. franç. et notes par A. FAILLER (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/3.) Paris 1999, 294–295. Tokta halála után pedig Özbeg vette feleségül.

kor egyik legismertebb utazójának, ibn Battútának úti beszámolójából ismert, hogy Özbegnek ez a felesége engedélyt kért férjétől, hogy apját meglátogathassa, és otthon szülje meg gyermekét. Az engedélyt megadó kántól ibn Battúta azt kérte, hogy ő is kísérhesse el a *katunt*. Mivel ibn Battúta *Rihlajá*-jában csak annyi olvasható, hogy savvál hónap 10-én indultak el,³⁸ ibn Battúta konstantinápolyi útjának kezdetét 1332. július 5-re³⁹ és két évvel későbbre, 1334. június 14-re is teszik.⁴⁰ Ha István szenvedéstörténetének a *katunra* vonatkozó mondata szemtanú beszámolóján alapul, akkor ez egy újabb adat arra (és ez eddig elkerülte a kutatás figyelmét), hogy Özbeg feleségének kíséretével utazó ibn Battúta 1334 nyara előtt nem indulhatott el a Bizánci Birodalom fővárosába.

Végül érdemes szemügyre venni, hogy a forrás szerzője mit is tud az iszlámról. Előre bocsájtom: nem sokat. A muszlimok szaracénként szerepelnek a forrásban. A szerző tud arról, hogy Jézust az iszlám is elfogadja prófétaként, de nem tekinti istennek. Ismeri a sahadá (hitvallás) formuláját, azaz „Nincs más isten, csak Allah, akinek Mohamed a prófétája”. Legalábbis a „Hiszem pedig, hogy csak egy Isten van, és Mohamed az ő küldötte” (*Credo vero, quod tantum est unus Deus et Machometus nuntius suus*) mondat erre utal. Tud a kádíról, de nem ismeri a tényleges bírói funkcióját, hiszen szerinte az „a szaracénok között olyan hatalmat gyakorol, mint nálunk a püspök” (*Cadi, qui inter Saracenos, sicut Episcopus inter nos, dominatur*).⁴¹ Tud a pénteki nap jelentőségéről, és megemlíti egy *Mereth* (más kéziratokban *Meret*, *Merelth*) nevű muszlim ünnepet, ami a forrás alapján április 15-re esett.⁴² Ha megpróbáljuk beazonosítani ezt az ünnepet és a forrásban szereplő dátumot átkonvertáljuk a muszlim időszámításnak megfelelően, akkor kiderül, hogy A.D. 1334. április 15-e A.H. 734. sabán hónap 9-e volt. Sabán hónapban azonban 14-ről 15-re virradó éjszakán van jelentős ünnep, ami 1334-ben április 20-21-re esett. Ekkor van a muszlimok meg-

³⁸ *The Travels*, 498.

³⁹ *The Travels*, 498, 528, 531. Az 528. oldalon tévesen 1334. június 5. olvasható a konstantinápolyi út kezdeti időpontjaként, Gibb elronthatta az általa vitatott A.H. 734. savvál hó 10-ét, ami 1334. június 14-ének felel meg.

⁴⁰ IBN BATTÚTA, *i.m.*, 195. DUNN, R. E.: *The Adventures of Ibn Battuta. A Muslim Traveler of the 14th Century*. Updated with a 2012 preface. Berkeley–Los Angeles–London 2012, 170.

⁴¹ *Chronica* 516; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a kádi funkciójának ilyen félreértelmezése több alkalommal is, szinte szó szerint azonos megfogalmazásban előfordul a krónikában. Úgy tűnik tehát, hogy a krónika írója téves adatok alapján egységesítette a különböző történetekben megjelenő kádik beosztását (*Chronica* 413, 474, 534, 556, 599; SARRANT, *i.m.* 555, 639, 720, 749, 810).

⁴² *Chronica* 516; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697.

bocsájtás éjszakája nevű ünnepe, azaz a *sab-i barát*,⁴³ és talán a perzsa *barát* az Arany Hordában beszélt kipcsak törökben *meretté* változott.⁴⁴ Talán a krónikaíró forrása emlékezett arra, hogy nagyjából azokban a napokban volt a muszlimok egyik ünnepe, ez azonban a forrással ellentétben nem tarthatott négy napig.

Végezetül a szenvedéstörténetben szerepel egy kocsmá is, ahol vízből és mézből készült *medo* nevű italt szolgáltak fel. István és az őt a kivégzése helyszínére hurcoló muszlimok, amikor elhaladtak a kocsmá előtt, egy csavargó (*trutanus, trudanus*) több mézsör (*medonem*) reményében levágta a ferences fülét. Ez az epizód azért került a szenvedéstörténetbe, mert a levágott fül véletlenül tűzbe esett, de nem égett el, így az egyik ott lévő keresztény (valószínűleg ereklyeként) a testvérekhez vitte.⁴⁵

Összegzőképpen, ha ezt a meglehetősen naiv és látszólag nem sok hasznos történeti információt tartalmazó passiót is kritikus szemmel olvassuk, számos olyan adalékot találunk, amelyek kiegészítik az Arany Hordáról, az ott tevékenykedő ferencesekről, azok iszlámmal és más keresztényekkel való kapcsolatáról való tudásunkat.

⁴³ A hagyomány szerint Allah ezen az éjszakán megbocsájtja a bűnöket néhány kivételtől eltekintve, így például ha valaki politeista vagy ellenséges (*Mishkat al-Masabih by Muhammad ibn 'Abd Allāh Khaṭīb al-Tibrīzī*. English trans. with explanatory notes by J. Robson. Lahore 1970, 272–273).

⁴⁴ A törökországi törökben az ünnep neve *berat kendili*. A szókezdő *b*-ből pedig lehet *m*- a török nyelvekben, többnyire akkor, ha nazális van a szóban. Erre példa többek között a *bajrám* 'ünnep' szó, ami a kirgizben *mayram*, a kazakban pedig *méyram* (CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, 308). De végbemehet nazális jelenléte nélkül is, például az arab *bakra* 'csigasor, emelőcsiga, orsó' az oszmán törökben *mak(a)ra* lesz (STACHOWSKI, M.: „On the Consonant Adaptation of Arabic (and some Persian) Loan-Words in an Ottoman Turkish Dictionary by Arcangelo Carradori (1650)”. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis 129 supplementum*. 2012, 372–381; további példákat a *b*- *m*- váltakozásra ld. STACHOWSKI, M.: „Turkologische Anmerkungen zum altaischen etymologischen Wörterbuch”. *Studia Etymologica Cracoviensia* 10 (2005), 227–246, a vonatkozó rész a 234–235). Köszönettel tartozom Olach Zsuzsannának, Dobrovits Mihálynak és Zimonyi Istvánnak, akik e téren tanácsokkal láttak el.

⁴⁵ Ez Vitoduranusnál egyértelműen megjelenik, ahol leírják, hogy a fülnek köszönhetően csodás gyógyulások történtek (*Die Chronic*, 149).

Szilvia Kovács

A Forgotten Hungarian Franciscan's Martyrdom Religious Controversies
in the Golden Horde

In the last decades of the 13th and in the first half of 14th century, Hungarian Franciscans played an important role in the Christian proselytization conversion of the Golden Horde. Some of them achieved a great career in the court of the Golden Horde's Khans. For example, Elias of Hungary was not only a trusted friend of Özbek and also of his son, but he was entrusted with a mission to the Pope; others, like the protagonist of my paper, died as a martyr in the 14th century. The Hungarian Franciscan friar, Stephan (Stephanus de Hungaria) was executed in Sarai, the centre of the Golden Horde in April of 1334. There are a lot of references to his martyrdom in the sources of the Franciscan Order and some of them contain details of the events leading to his execution and about his death. The most important is the *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor (Chronica viginti quattuor generalium ordinis minorum)* written by Arnald of Sarrant in 1360–1370s. Although, Stephan's *passio* is characterized by general characteristics of its genre, it contains a lot of useful information on the history of the Golden Horde and the history of the Christian missions on its territory. Some information of the *passio* can contribute to refining and clarifying other disputed data concerning the history of the region. This paper introduces the *passio* and analyses its historical data.